

Received / Makale Geliş Tarihi 12.04.2024
Published / Yayınlanma Tarihi 30.06.2024
Volume (Issue) Cilt (Sayı) 8 (43)
pp / ss 813-828

Review Article / Derleme Makale
10.5281/zenodo.12603907
Mail: editor@pejoss.com

Hanife Taşkoparan

<https://orcid.org/0000-0002-7776-3589>

İstanbul Ticaret Üniversitesi, İletişim Bilimi ve İnternet Enstitüsü, Medya ve İletişim Çalışmaları Bölümü, İstanbul/ TÜRKİYE
ROR Id: <https://ror.org/02v3kkq53>

Geleneksel Cemaatlerden Sanal Cemaatlere: Dinin Sanal Mecralarda Temsili Üzerine Bir Derleme

From Traditional Communities To Virtual Communities: A Compilation on the Representation of Religion in Virtual Media

ÖZET

Özellikle 90'lı yıllardan itibaren internetin varlığını yaşantılarımızın her alanında göstermesi, sanal ortamda yeni toplumsal örgütlenmeleri de beraberinde getirmiştir. Cep telefonları, tabletler, mobil ve giyilebilir cihazlarla bireylerin kesintisiz veri ve bilgi akışına maruz kalması, gündelik yaşantılarımızda birçok değer, inanç ve alışkanlıklarımızın değişip dönüşmesine neden olmuştur. Bu değişim ve dönüşümlerden dini inanç ve değerlerimizin etkilenmemesi mümkün değildir. Özellikle semavî dinler, televizyon ve radyo gibi pasif bir etkileşimin ardından internet ile birlikte interaktif bir yapıya bürünmüştür. Dinin ve dinsel olanın internet ortamına taşınması ile geleneksel cemaat örgütlenmeleri bir taraftan sanal ortamda temsiliyet elde ederlerken diğer taraftan dijital çağda varlıklarını geleneksel kodlarla da yaşatmaya devam etmişlerdir. Sanal ortamın sunduğu bu yeni örgütlenme biçimleri son yıllarda araştırmacıların dikkatini çekmiş ve medyadan sosyolojiye, psikolojiden siyaset bilimine kadar farklı disiplinlerde araştırmalara konu olmuştur.

Bu çalışma ile dijitalleşme-din ilişkisi çerçevesinde iletişim teknolojilerinde yaşanan değişimin dini inanç, tutum ve alışkanlıklar üzerindeki etkilerini ele alarak literatüre ve bu konudaki tartışmalara katkı sunmak amaçlanmaktadır. Çalışma, argümantatif tartışma yöntemi ile hazırlanmış bir derleme makale çalışmasıdır. Araştırma, sanal cemaatlerin nasıl ortaya çıktığı ve hangi aşamalardan geçerek bugünkü halini aldığına ortaya konulmasıyla başlamaktadır. Ardından coğrafi alanların sınırlılıkları, uzaklıklar ve zamansal sınırların ortadan kalkmasıyla zaman ve mekân kavramlarının nasıl dönüştüğü açıklanmıştır. Mahremiyet ihlallerinin son derece yaygın olduğu sanal ortamda bireylerin gerçek benlikleri yerine kurgusal ve idealize edilmiş benlikleri sergilemeleri sonucunda kimlik ve mahremiyetin iz düşümleri değerlendirilmiştir. Türkiye özelinde de kitleleri Allah ile buluşturma ve İslam'ı insanlara sevdirmeye gibi argümanlar üzerinden oluşturulan sanal dini cemaatlerin müntesiplerinin dini inançlarının çelişkide kalması ya da icra edilmeyen bir dinin yaşanması konusunda tartışmalara yer verilerek farklı bağlamlarda ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sanal cemaatler, Sanal dinî cemaatler, Dijital din, Dinin dijitalde temsili

ABSTRACT

Especially since the 90s, the presence of the internet in every aspect of our lives has brought new social organizations in the virtual environment. The continuous exposure of individuals to data and information through mobile phones, tablets, mobile and wearable devices has caused many of our values, beliefs and habits to change and transform in our daily lives. It is impossible for our religious beliefs and values not to be affected by these changes and transformations. Particularly, Abrahamic religions have taken on an interactive structure with the internet, after passive interaction such as television and radio. With the transfer of religion and the religious to the internet environment, traditional community organizations have gained representation in the virtual environment on the one hand, and on the other hand, they have continued their existence in the digital age. These new forms of organization offered by the virtual environment have attracted the attention of researchers in recent years and have been the subject of research in different disciplines, like media, sociology, psychology and political science.

This study aims to contribute to the literature and discussions by addressing the effects of the change in communication technologies on religious beliefs, attitudes and habits within the framework of the digitalization-religion relationship. The study is prepared with the argumentative discussion method. The research begins by revealing how virtual communities emerged and the stages through which they took their current form. Then, it is explained how the concepts of time and space transform as the limitations of geographical areas, distances and temporal boundaries disappear. The implications of identity and privacy were evaluated as a result of individuals displaying fictional and idealized selves instead of their real selves in the virtual environment, where privacy invasions are extremely common. In the case of Turkey, virtual religious communities that are formed on the basis of arguments such as uniting the masses with Allah and endearing Islam to people have been discussed in various contexts, addressing controversies surrounding the contradiction of members' religious beliefs or the experience of practicing an unfulfilled religion.

Keywords: Virtual communities, Virtual religious communities, Digital religion, Digital representation of religion.

1. GİRİŞ

Sanayi devriminin ardından her geçen gün büyük bir hızla gelişen ve gündelik yaşantılarımızda an be an etkililiğini artıran teknoloji, toplumun iletişim kurma ve sosyalleşme biçimlerini de büyük ölçüde değişime uğratmıştır. Kitle iletişim araçlarının çeşitlenmesiyle birlikte internet tabanlı iletişim ağlarının hayatımızın her alanına girmesi, toplumları; dijital, dijitalleşme, sanal, sanal gerçeklik, sanal cemaat, hibrit, siber, çevrimiçi, online gibi kavramlarla tanıştırmıştır.

Bireylerin birbiriyle kurduğu iletişimden sosyalleşme biçimine, ahlak, inanç ve değer yargılarından ideolojilerine kadar gündelik hayatın her alanında yaşanan devrim niteliğindeki bu değişim, yeni bir dönemin başlangıcına, dijitalleşme çağına zemin hazırlamıştır. Yeni iletişim teknolojileri ve araçları ile yeniden şekillenen bir toplumda bireyler, dijital çağın ürünleri olarak ortaya çıkan web tabanlı iletişim araçlarını kullanarak zaman ve mekânın sınırlarından soyutlanmıştır. Medya araçlarının bu yeni versiyonu ses, görüntü, veri ve metnin tek bir kanaldan aynı anda hem üretilip servis edilmesine hem de saklanmasına imkân tanınması dolayısıyla yeni toplumsal örgütlenme biçimleri ortaya çıkmıştır. Para, zaman ve efor harcayarak elde edilen bilgi, haber ve iletişim gibi olanaklar toplumun belli bir kesiminin erişebildiği imkânlar olmaktan çıkarak herkesin kullanımına sunulmuştur. Böylece talep eden ve çevrimiçi olan herkes, her türlü bilgi ve habere erişebilmekte, dilediği kişi kültür ya da toplulukla iletişime geçerek etkileşimde bulunabilmektedir.

Bilgisayarların ağı ile başlayan ve internetin keşfi ile iletişim alanında yaşanan bu devrim, sadece bilgisayarları değil, mikro düzeyde bireylerin gündelik yaşantılarında makro düzeyde birçok toplumsal yapıda değişimi meydana getirmiştir (Köker, 2022, s. 26). İnternetin varlığı, insanın hem yerel düzeyde hem de uluslararası düzeyde insanla, kurumlarla hatta makinelerle olan iletişim ve etkileşimini kökten değiştirmiş ve bir ağ toplumunun oluşmasını sağlamıştır.

Van Dijk'e göre ağ toplumu, bilgi ve iletişim teknolojilerinin yaygınlaşmasıyla birlikte ortaya çıkan yeni bir toplumsal yapıyı ifade eder (2016, s. 42). Bu yapıda, insanlar arasındaki etkileşim ve bilgi paylaşımı dijital ağlar aracılığıyla gerçekleşir. Bu da toplumun yapısını, kültürel değerleri ve iletişim biçimlerini dönüştürebilmektedir. Castells'in, "Sanayi Devrimi'nden sonraki çağda baskın olan işlevlerin, süreçlerin giderek ağlar etrafında örgütlendiğini ve bu ağların toplumlarımızın yeni morfolojisini oluşturduğunu; örgütlenme biçimlerinin başka zamanlarda başka mekânlarda gerçekleşmiş olsa bile yeni teknolojik paradigmanın, toplumsal yapının tamamına yayılması için gerekli maddi zemini sağladığı" ifadesi bu görüşü destekler niteliktedir (Castells, 2013, s. 621).

Bugüne kadar hiçbir teknolojik yenilik internet kadar toplumların üzerinde bu denli etkili olmamıştır. İnternet zaman ve mekânlar üstü sanal bir formasyon sunarak, sanal örgütlenmelerin sınırsızlaştığı yeni bir dünya kurmuştur. Bu yeni dünyada ezberleri bozan en önemli olgu, sanal olarak tanımladığımız tüm zamansal boyutların gerçekliğin yerini almaya başlaması ve sanal cemaat denilen yeni örgütlenmeler oluşturmasıdır. Bugünün modern yaşamının inşa ettiği sanal cemaat örgütlenmeleri sentetik bir dünyayı temsil ederken, geleneksel cemaat örgütlenmeleri ise organik bir dünyayı temsil etmektedir.

Bu çalışma, nitel araştırma tekniklerinden argümantatif yöntemle hazırlanan bir derleme makalesidir. Derleme makaleleri (review articles) genellikle literatürdeki mevcut çalışmaların özetlenerek analiz edildiği ve belirli bir alandaki bilgi birikiminin sentezlendiği çalışmalardır. Argümantatif tartışma ise bir konu hakkında farklı araştırma bulguları veya görüşlerin eleştirel ve literatüre dayalı bir metodoloji izlenerek değerlendirilmesi ve belirli bir argümanın desteklenmesi esasına dayanmaktadır.

Mevcut akademik literatür incelendiğinde, Türkiye özelinde dijitalleşme-din ilişkilerini ele alan çalışmaların sınırlı olduğu, bu alandaki tartışmalı ve ihtilafli alanların dağınık bir şekilde ele alındığı görülmüştür. Bu çalışma, dijitalleşmenin din ve dinî pratikler üzerindeki etkisi ile sanal dünyada inancın temsil edilmesinin sunduğu zorluk ve fırsatları mevcut çalışmalardan elde edilen bilgi ve bulguları sentezleyerek araştırmacılara kapsamlı bir perspektif sunmayı hedeflemekte ve böylece bu alandaki literatürün genişletilmesine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Özellikle son yıllarda medya ve din ekseninde konuya ilişkin çalışmalar ivme kazanmış olsa da literatürdeki çeşitlilik belli aralıklarla bir tasnife ihtiyaç duymaktadır. Çalışma, dijitalleşmenin sanal dünyada inanç temsilini nasıl dönüştürdüğünü tartışmayı amaçlarken, literatür derlemesini de öncelemektedir.

Araştırma sorularını ise; "Dijitalleşme ve iletişim teknolojileri toplumun dindarlık anlayışını değiştirdi mi? Sanal dinî cemaatlerin dindar yetiştirme faaliyetleri, dijitalleşme ile popüler kültür malzemesine mi dönüştü? Sanal dini cemaatler, geleneksel dinî cemaatleri bitirecek mi? Sanal dinî cemaatlerin geleneksel

cemaatler üzerindeki etkileri nelerdir? Sanal dinî cemaatler dünyevi çıkarları için dini araçsallaştırıyor mu?” oluşturmaktadır.

Çalışma iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde ağ toplumunda sanal cemaatler konusu ele alınmış ve sanal cemaatlerin ortaya çıkışı ile zaman, mekân, kimlik ve mahremiyet kavramlarının nasıl dönüştüğü, neleri değiştirdiği kapsamlı bir şekilde değerlendirilmeye çalışılmıştır. İkinci bölümde ise dinî bir topluluk biçimi olarak sanal cemaatler konusu ele alınarak dinî cemaatlerin sanal dünyaya nasıl eklemlendiği, Dünya ve Türkiye’deki ilk biçimlenmelerinin nasıl olduğu, medyada dinin temsil edilmeye başlanmasıyla toplumdaki din algısının nasıl değiştiği ve sanal dini cemaatlerin geleneksel dini cemaatlere yeni bir eşik kazandırıp kazandırmadığı incelenerek bu konudaki tartışmalar ele alınmıştır.

2. AĞ TOPLUMUNDA SANAL CEMAATLER

Sanal cemaatleri anlamak ve anlamlı bir sonuç elde edebilmek için internetin ortaya çıkışının, insanın günlük yaşamından yola çıkarak toplumu nasıl değiştirdiğini, toplumda yeni sosyalleşme ve örgütlenme biçimlerinin değişimini bilmek gerekmektedir. Bu nedenle araştırmamıza internetin yaygınlaşması ile toplumun ağlar aracılığıyla nasıl evrildiğini kısaca açıklayarak sanal cemaatler konusuna yer verilecektir.

2.1. Ağ Toplumu

Ağ kavramı, bir veya daha fazla toplumsal ilişkiyle birbirine bağlanmış, dolayısıyla toplumsal ağ oluşturan bireylere gönderme yapmaktadır (Marshall, 1999, s. 4). Marshall’ın bu ifadesi bireylerin sanal iletişim ağları üzerinden kurdukları ilişkilerin nasıl şekillendiğini, toplum yapısında hem iletişimsel olarak hem de kültürel anlamda nasıl bir etkiye sahip olduğunu ele almaktadır. McLuhan ise “Elektronik çağın yeni dünya modeli, bir köydür. Elektronikğin ve özellikle televizyonun etkisiyle, dünya küresel bir köy haline gelmiştir. Uzaklıklar önemini yitirmiş, bir olayın dünyanın herhangi bir yerinde anında bilinmesi mümkün hale gelmiştir. Dolayısıyla, küresel köy içindeki bireylerin birbirleriyle yakın ve anında ilişki içinde olma durumu ortaya çıkmıştır” (1962, s. 31) diyerek bugünkü ağ toplumunun adeta fotoğrafını çekmiştir. Van Dijk’e göre ise ağ toplumu, bilgi ve iletişim teknolojilerinin yaygınlaşmasıyla birlikte ortaya çıkan yeni bir toplumsal yapıyı ifade eder. Bu yapıda, insanlar arasındaki etkileşim ve bilgi paylaşımı dijital ağlar aracılığıyla gerçekleşir. Bu da toplumun yapısını, kültürel değerleri ve iletişim biçimlerini dönüştürebilmektedir. Ayrıca Dijk, ağ toplumunu, sosyal ve medya ağlarından oluşan bir altyapının toplumun her seviyesindeki bireysel, grupsal ya da sosyal örgütlenme tarzını belirleyen modern bir toplum türü olarak tanımlamıştır. Bu modern toplumda yer alan ağların da giderek artan bir biçimde toplumun her bir birimini veya parçasını birbirine bağlayarak yeni bir çevrimiçi ağ meydana getirdiğini ifade etmektedir (2016, s. 42). Dijk, Batı toplumlarında ağlar tarafından birbirine bağlanmış bireylerin ağ toplumunun temel birimi haline gelene geldiğini, Doğu toplumlarında ise temel birim haline gelen ağlar tarafından birbirine bağlanmış grupların (aile, topluluk, iş ekibi) olduğunu ifade etmektedir (2016, s. 42-43).

Her yeni teknoloji ve iletişim aracı, toplumların değişim ve dönüşümünde büyük bir rol oynamışsa da günümüz toplumunda internet ve iletişim araçları başta gündelik yaşantılar olmak üzere kültür, yaşayış, algı biçimi, inançlar, örgütlenmeler ve hatta sosyalleşme biçimlerimize kadar büyük değişim ve dönüşümlere neden olmuştur. Toffler, bu değişimi insanlığın geçmişte yaşadığı iki (tarımsal ve endüstri devrimi) büyük değişim dalgası ile açıklamış ve bu dalgaların her ikisinin de kendilerinden önceki kültür ve uygarlıkları yok ederek yerine daha önceki kuşakların aklına gelmeyecek türde yeni yaşam tarzları meydana getirdiğini, üçüncü dalganın ise İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra başlayan bilgisayar ve telekomünikasyon temelli değişim olduğunu öne sürmüştü ve “İnsanlık ileri doğru bir sıçramayla karşı karşıyadır. Tüm zamanların en derin sosyal çalkantıları ve yaratıcı yeniden yapılanma süreci gerçekleşiyor. Daha farkına bile varmadan, etkileyici ve yepyeni bir uygarlığı temelden yaratma sürecine girdik bile. İşte ‘Üçüncü Dalga’nın anlamı budur” (Toffler, 2008, s. 16-17) diyerek günümüzün ağ topluma işaret etmiştir.

2.2. Sanal Cemaatler

Cemaat (community) kavramı, cemaatin üyelerinin ortaklaşa paylaştıkları bir şeye genellikle ortak bir kimlik duygusuna dayanan, özel olarak oluşturulmuş bir toplumsal ilişkiler bütünüdür (Marshall, 1999, s. 90). Özellikle tek tanrılı dinlerde cemaat kavramı dinin toplumsallaşmasının bir yansıması olarak kullanılmıştır. Sosyolojik olarak değerlendirildiğinde ise cemaat kavramının birçok kaynaktan “toplumdaki yaşama biçimleri” olarak tanımlandığını görmekteyiz. Bu tanımlama biçimleri Aristoteles’e kadar dayanmaktadır. Aristoteles’e göre doğanın yasaları gereği insanlar topluluklar haline yaşamaya meyillidir ve bir arada yaşamının getirisi olarak doğal birlikler oluşturmaktadırlar. Bugünkü anlamıyla bu birlikleri cemaat olarak nitelendirmek yanlış olmayacaktır.

Cemaat ve Cemiyet konusunda Auguste Comte, Émile Durkheim, Pierre Guillaume Frédéric Le Play, Max Weber ve Ferdinand Tönnies gibi ünlü sosyologların görüşleri de bulunmaktadır. Ancak “Cemaat ve Cemiyet” kavramları üzerine ilk ve en kapsamlı çalışmayı yapan Sosyolojinin kurucularından Alman düşünür Ferdinand Tönnies olmuştur. Orijinal adı “Gemeinschaft and Gesellschaft” olan ve Türkçe’ye “Cemaat ve Cemiyet” olarak çevrilen Tönnies’in bu çalışmayı yaptığı eser, ilk kez 1887 yılında yayımlanmıştır. Tönnies, toplumu cemaat ve cemiyet olarak ikiye ayırmış ve bu yapıyı toplumun örgütlenme biçimleri olarak görmüştür. Özellikle geleneksel toplumdan modern topluma geçerken toplumsal ilişkilerdeki değişim ve dönüşümleri, bireyselleşme ile toplumsallıktan kopuşu ve insan iradesinin farklı biçimlerini ele alarak bu kavramları açıklamıştır.

Tönnies, cemaatlerde kendiliğinden oluşan ve gerçek bir iradenin (doğal irade), cemiyetlerde ise isteğe bağlı kavramsal ve kurgusal (akılcı irade) bir iradenin hâkim olduğundan bahsederek: “Yaşam, düşünmenin ait olduğu gerçeklik biçimi olduğu için doğal irade insan bedeninin psikolojik eşdeğeri ya da birleştirici ilkesidir. Akılcı irade ise düşüncenin ürünüdür ve ancak düşünen kişinin eylemiyle varlık kazanabilir” (2019, s. 174) diyerek, her iki irade biçiminin de olumlu yanının insanı harekete geçirmesi olduğunu ya da harekete geçirmeye hazır hale getirmesi olduğunu belirtmiştir. Tönnies’in bu ifadeleri, insan iradesinin toplumu eyleme sevk eden örgütlenme yönüne dikkati çekmektedir.

Tönnies, topluluk anlamına gelen ancak Türkçe’ye cemaat olarak çevrilen Gemeinschaft ile modernleşme öncesi tarım döneminde toplum ve kurumların işleyişi, toplumsal ilişki ağları ve aile hakkındaki görüşlerini açıklamıştır (2019, s. 34). Toplum anlamına gelen Gesellschaft ile ise öz menfaate dayalı veya ticarî sayılabilecek ilişki biçimlerinden bahsetmektedir. Toplumun giderek bireyselleştğini, çıkarların ön planda olması sebebiyle kişilerden ziyade statülerin etkileşim içinde olduğunu, duygusal yakınlık ve dayanışmanın yerini daha mekanik ve kayıtsız ilişki biçimlerinin aldığını düşünerek bu durumu Gesellschaft olarak açıklamıştır. Ayrıca yaşanan bu değişimin kaynağını tarım toplumundan endüstri toplumuna geçilmesine bağlayarak; kapitalist sistemin toplumsal hayata ve ilişkilere hâkim hale gelmesinin toplumda hakim olan cemaat kavramının yerini cemiyet kavramına bırakmaya başlamasına ve böylece bireylerin iradesinin doğal iradeden akılcı iradeye dönüşmesi ile izah etmiştir.

Sanal topluluk terimi ise ilk kez Howard Rheingold tarafından 1993 yılında yayınlanan “The Virtual Community: Homesteading On The Electronic Frontier” isimli kitapta kullanılmıştır (Campbell & Tsuria, 2023, s. 43). Sanal toplulukların oluşmasına bizzat katkı sağlayan (The Whole Earth Electronic Link) Rheingold, ‘sanal cemaatler’i topluluk oluşturmaya yetecek sayıda insanın siber uzayda bireyler arası bağ kurmak amacıyla kamusal tartışmalara ve toplumsal paylaşımlara kalıcı olacak şekilde katılmasıyla ortaya çıkan toplumsal bir araya gelmeler olarak tanımlamaktadır (Tulum, 2021, s. 51). Wellman ise teknolojik gelişmeler sonucunda cemaat yapısının değişime uğradığını ve sosyal ağlara dönüştüğünü belirterek sanal toplulukları, “sosyal kimlik ve aidiyetin bulunduğu, sosyalleşme ve bilgi paylaşımına imkân veren sosyal örgütlenmeler” olarak tanımlamıştır (Haberli, 2012, s. 122). Bu tanım bizlere geleneksel cemaat kavramının ortak mekânı paylaşan bireyler topluluğu anlamından uzaklaşarak dijital ortamlar üzerinden ortak değer ve ilgi alanı etrafında bir araya gelen örgütlenmelere dönüştüğünü göstermektedir.

Sanal toplulukları bir gruba ait olmanın, bilginin ve duygusal desteğin mekânı olarak tanımlayan Kozinets ise insanların ailevi bir meseleden alışverişe kadar birçok meselede karar almazdan önce topluluğun diğer üyelerine danıştığını bu durumun sanal toplulukların sanal gündelik deneyimlerinin bir parçası olduğu görüşündedir (Deligöz ve diğerleri, 2019). Sanal gündelik deneyim olarak adlandırılan şey ise bugünün modern toplumlarına her an güncel bilgi ve teknolojik yenilik mitiyle sunulan haz ve konfor alanlarının çoğaltılması vaadi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çevrimiçi sanal alanları; ortak bir bilincin olması, grup düşüncesi, çıkar ortaklığı gibi özelliklerinden dolayı yalnızca bir topluluk olarak değil ruhsal bir cemaat olarak da gören Rheingold’un (Akkaş, 2015, s. 15) bu görüşü, insanın anlam dünyası için hayati öneme sahip dinin giderek dijital ortamlara taşındığının, dinî inançların da sanal ortamlarda kendine daha fazla yer bulduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Bu noktada Campbell, dijital medyanın “ağ tabanlı kamusal alan” olarak adlandırdığı yeni bir dinî alanın ortaya çıktığını savunarak bu alanlarda coğrafi konumlara bakılmaksızın bireylerin dinî inançlarını paylaşan diğer insanlarla bağlantı kurabildiklerini ve bu durumun da yeni dinî ifade biçimlerinin ve yeni dinî cemaatlerin ortaya çıkmasını sağladığına vurgu yapmaktadır (Campbell & Tsuria, 2023, s. 10-11).

2.3. Sanal Cemaatlerde Zaman ve Mekân

İnternetin keşfinden önce hiçbir teknolojik yenilik, zaman ve mekân üzerinde bu denli köklü ve radikal bir değişime neden olmamıştır. Bu teknoloji sayesinde coğrafi alanların sınırlılıkları, uzaklıklar ve zamansal

sınırlar ortadan kalkmış; öteki ile iletişim kurmak, alışveriş yapmak, eğitim almak, ibadet etmek, eğlenmek ya da spor yapmak gibi adını sayamayacağımız kadar faaliyeti zamandan bağımsız olarak ve fiziksel bir mekâna ihtiyaç duymaksızın yapma imkânı doğmuştur. Artık gündelik yaşantımızın bir parçası haline gelen ve yeni medyanın bireylere sağladığı bu imkânlar, her an genişleyen yeni sanal mekânlar inşa etmektedir. Bilgisayarlar, cep telefonları, mobil cihazlar ve giyilebilir teknolojiler aracılığıyla web siteleri, sosyal medya, bloglar, video kanalları gibi sanal mekânlarda iletişim ve etkileşim kurarak, haber olarak ya da sosyalleşerek yeni toplumsal mekânlar oluşmaktadır. Böylece ortaya çıkan bu yeni toplumsallaşma modeli, sanal ortamda oluşan farklı zaman dilimlerini ve farklı mekânları tek bir mekânın içinde birleştirerek yeni bir toplum yapısı da inşa etmektedir.

Bilgisayarlar, cep telefonları, mobil cihazlar ve giyilebilir teknolojiler aracılığıyla web siteleri, sosyal medya, bloglar, video kanalları gibi sanal mekânlarda iletişim ve etkileşim kurarak, haber olarak ya da sosyalleşerek yeni toplumsal mekânlar oluşmaktadır. Böylece ortaya çıkan bu yeni toplumsallaşma modeli, sanal ortamda oluşan farklı zaman dilimlerini ve farklı mekânları tek bir mekânın içinde birleştirerek yeni bir toplum yapısı da inşa etmektedir. Bauman, bu durumu yaşadığımız dünyada uzaklığın çok da önemli olmadığını, mekânın ise artık bir engel olmaktan çıktığını, onu fethetmek için bir saniyenin yeterli olduğunu ifade ederek mekânın coğrafi anlamından kopuşunu izah etmiştir. Bauman, “Artık “doğal sınırlar” olmadığı gibi, işgal edilecek bariz bir yer de yok. Şu an nerede olursak olalım, başka yerde olabileceğimizi bilmekten başka bir çaremiz yok; bu yüzden de belirli bir yerde kalma nedenlerimiz giderek tükeniyor (ve dolayısıyla, bir neden bulmaya -ya da uydurmaya- muazzam ihtiyaç hissediyoruz)” (2010, s. 82) sözleriyle günümüzde gerçek ile temsili arasındaki ilişkinin belirsizleştiği, zaman ve mekân anlayışının soyutlaştığı yeni bir dünya ile karşı karşıya olduğumuza vurgu yapmaktadır.

Geçmiş, gelecek ve şimdiyi sıralı olmaktan çıkararak, başlangıç anını içermeyen sonsuz bir evrenle karşı karşıya olduğumuz gerçeği, zaman kavramının çok farklı disiplinlerde incelenmesine ve farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Örneğin Aristoteles zamanı varlık anlayışı ile açıklarken Platon zamanı ‘oluş’tan ayrı tutmayarak, onu sonsuzluğun hareket halindeki gölgesi olarak açıklamıştır. Kant zamanı; zaman ve mekânın insan zihninin fenomenleri olarak deneyim dünyasının yapı taşları olarak açıklarken, Henri Bergson ise zamanın sürekli bir akış halinde olduğunu, onun ölçülebilir ve parçalara ayrılabilir bir şey olmadığını savunmuştur. Augustinus zamanı Tanrı yaratımının bir parçası olarak görmüş ve onu geçmiş, şimdi ve gelecek olarak üç aşamadan oluştuğunu savunmuştur. Einstein, zamanı Fizik açısından ele alarak izafiyet teorisini geliştirmiş ve zamanın bir yanlısamadan ibaret olduğunu söylemiştir. Zamana dair en güncel görüşlerden bir diğeri ise günümüz bilim insanlarından Steven Hawking’e aittir. Hawking, “sanal zaman” (imaginary time) diye bir kavram ortaya koyarak, zamanın bir algıdan ibaret olduğunu, gerçek zaman diye adlandırdığımız zaman kavramının matematiksel ifadelerde kullandığımız sanal zaman olduğunu iddia etmiştir (Bostancı Uzel, 2019, s. 94). Zaman kavramına dair bu görüşler genellikle düşünürlerin kendi temel felsefi perspektiflerine bağlı olarak şekillendiğinden tanımlar da çeşitlilik arz etmektedir. Bu görüşlere bugünün penceresinden bakıldığında mutlaka bir yönleri eksik kalacaktır. Ancak zaman dinamik bir alanı işaret etmesi açısından toplumsal değişimler yaşandıkça yeniden tanımlanmaya olan ihtiyacın bitmeyeceği bir gerçektir.

Tıpkı zaman gibi mekân kavramı da toplum ve toplumsal değişimle doğrudan ilişkilidir. Geçer’in de dediği gibi zaman ve mekânın nesneliliği, her bir toplumsal yeniden üretim süreçlerinin maddi pratiğince yeniden üretilir (2021, s. 44). Her ne kadar mekân, gündelik yaşantımızda sınırları çizili, öteki olan nesnelere ayrılmış yer olarak görülse de birçok eylem ve olgunun gerçekleştiği, hatta farklı coğrafyalardaki gelişmelerle giderek daha bağlantılı ve eş zamanlı hâle gelen bir zemin olarak karşımıza çıkmaktadır. Temelinde bir sınırlandırmayı içeren mekân kavramı Heidegger’e göre bir etkileşim ve deneyim yeridir. Ve bu deneyimi dünya içinde olmak ile açıklamaktadır. Günümüz dünyasının mekâna dair kazandığı yeni anlam ve biçimlenmeler ile bunların yansımaları Heidegger’in bu görüşünü destekler niteliktedir. Zira, sanal mekânda zaman algısı modern dünyanın doğrusal zaman algısından farklılık arz eder (Mercan, 2008, s. 57). Bu noktada Lefebvre’nin (yaşanan mekân, algılanan mekân ve tasarlanan mekân) üçlü mekân teorisinin (1991) günümüzde önemini koruduğunu söyleyebiliriz. Mekânın tasarlanan, algılanan ve toplumca yaşanan boyutları birbirlerinden farklı olması dolayısıyla zaman ve mekân algımız, kimliğimizi etkiler. Hangi coğrafyaya ait olduğumuz, kimlerle iletişim kurduğumuz, toplumsal gelişmeler (savaşlar, hastalıklar, siyasi gelişmeler, teknolojik yenilikler) içerisindeki konumumuz ve toplumun beklentileri zaman ve mekânla kurulan ilişki biçimine göre şekillenir. Bu nedenle zaman ve mekânın bu öznel ve benzersiz yapısı mekânın sanallaştığına ve sınırlarının ortadan kalktığına yönelik düşünceleri ön plana çıkarmıştır.

2.4. Sanal Cemaatlerde Kimlik ve Mahremiyet

İnsana özgü bir kavram olan kimlik, biyolojik ve ruhsal olarak insanın inanç, değer, tutum ve davranışlarının altında yatan benliğinin yansıması, insanın kendine özgü niteliklerini ortaya koyma biçimidir. Bir diğer ifade ile bireyleri toplumdaki diğer bireylerden farklı kılan ayırt edici özelliklerdir. Sosyoloji kaynaklarında ise genellikle ‘öznenin temsili’ olarak kullanılmaktadır. Bir taraftan insanın kendi benlik tasavvuru ile varlığını anlamlandırmaya çalışırken diğer taraftan toplumda kendi gibi olanlarla kurduğu bağlara işaret eden bir kavramdır. Çünkü insan kişiliği nispetinde hareket eder ve her bir insanın kişiliği, toplumun zihniyet anlayışında kendisine bir yer bulur. Böylece kolektif kimliklerin toplumun ruhuna şekil verdiği söylenebilir. Kimlik bağlamında önemli diğer bir mesele ise çok katmanlı bir yapıya sahip olan toplumdaki farklı kişilik tiplerinin hangi grup, cemaat veya örgütlenmelere bağlılık ya da katılım gösterileceğini etkilemesidir. Ulusoy, kimliğin, toplumla temas etme biçimleri sırasında katmanlaştığını, bireyin dış dünyaya karşı kendini dışsallaştırma ve ifade etme biçimleri sürecinde grup aidiyetlerinin ve grup kimliklerinin de alt yapısını oluşturduğunu ifade etmiştir (Ulusoy, 2020).

Geleneksel toplumda kimlikler aile ve akrabalık yoluyla aktarıldığından kararlı ve sabit kimlikler söz konusuydu. Modern toplumda ise gelenekle olan bağların zayıflaması sonucu kimliğin aktarım yoluyla oluşan sabitliği yıkılmış ve toplumsal roller ile inşa edilen bir kavrama dönüşmüştür. Ayrıca modern toplumda, kimlik, toplumsal yaşam ile şekillenen ve bireyselliğin ön plana çıktığı bir olguya da tekabül etmekteydi. Oysa Hall’a göre postmodern toplumda kimliğin inşa süreci, hiç tamamlanamayan hep devinim halinde ve akışkan bir süreçtir. Bu süreç ise onu her zaman temsilin içinde oluşan bir “üretim” olarak görmemizi gerektirmektedir (1990, s. 222). Bu durum kimlikleri çabuk benimsenen ve çabuk vazgeçilen bir yapıya dönüştürmüştür. Kısaca özetleyecek olursak dijital çağa gelene kadar kimliğin belirleyicileri doğulan yer, konuşulan dil, inançlar, alınan eğitim, ekonomik gelir ve toplumdaki bireysel roller gibi göstergelerdi, ancak bugün dünyanın neresinde olunursa olunsun hangi ırka ya da sosyal gelire sahip olunursa olunsun kimliklerimiz sosyal medyada görünme biçimleriyle tanımlanır hale geldi. İlgi alanları, paylaşılan içerikler, takip edilen profiller, yapılan yorum veya beğeniler, dünyada yaşanan gelişmeler karşısında verilen tepki ya da kayıtsızlıklar sanal ortamda kimliğimizin inşasında çok önemli belirleyiciler olarak karışımıza çıkmaktadır. Hatta bir kimse hakkında bilgi edinmek ve kim olduğunu anlamaya çalışma biçimleri dahi değişime uğramıştır. Artık tanımak istenilen kişinin ya da grubun ismi dijital arama motorlarına ya da sosyal medya platformlarına yazılarak, kim ve nasıl biri olduklarına dair paylaşılan içerikler ve yapılan yorumlardan o kimse/ler hakkında bir yargıya ulaşılmaktadır. Bu durum gerçek hayatta ulaşılamayacak birçok bilginin sanal dünyada erişilebilir olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca sosyal medya üzerinden bireylerin kimliklerini sorgulamanın sanal dünyanın mahremiyet anlayışının sorgulanması gereken bir alan olduğunu bizlere bir kez daha hatırlatmaktadır.

Günümüz insanları iletişim, sosyalleşme, eğlence, ibadet, alış-veriş ya da öğrenme gibi birçok faaliyeti dijitalleşmenin bir getirisi olarak sanal cemaatler üzerinden yürütmektedir. Bu süreçte sanal cemaatler kimlik arayışına dair cevapların bulunabileceği en iyi ortamlar haline gelmiştir. Çünkü sanal ağlar aracılığıyla kurulan ilişki biçimleri, kimliklerin bireysel kimlik, kolektif kimlik, dini kimlik, sosyal kimlik, kültürel kimlik, siyasî kimlik gibi çeşitlenmesine ve yeniden üretilmesine büyük katkı sağlamaktadır. Sosyal medya platformları aracılığıyla kendi gibi olanlarla benzerlikleri üzerine kurulan kimlikler, tâbi olunan grup/cemaat tarafından benimsenme, onaylanma, güç birliği gibi birçok açıdan bireye hizmet ederken, grup ya da cemaatin kolektif zihniyeti ölçüsünde kendini ötekilerden ayırtmış olmaktadır. O nedenle sanal dünyada içerik üreterek ya da içerik tüketerek konumlanan cemaat üyeleri, en iyi ihtimalle iki, belki de birçok mahlas kullanarak çok sayıda kimlikle yaşamaktadır. Giddens (2010) bu durumu, “Modernite benlik tasarımının yolunu açar, ancak bunu meta kapitalizminin standartlaştırıcı sonuçlarından kuvvetle etkilenen koşullarda yapar” (s.246) diyerek açıklamıştır.

İnternet ve teknolojinin ulaştığı nokta itibarıyla sürekli değişen, farklılaşan ve alguları zorlayacak şiddette bir akışla yenileşen kişiler, gruplar ve örgütlenmelerle etkileşim halinde bulunan insanın kimliğinde de sürekli yeniden şekillenmeler olması kaçınılmazdır. Bu yeniden şekillenmelerin altında yatan şey ise; insanların sanal ortamda her an bağlantıda kalmalarıdır. İnsanların bağlantıda kalarak önemli biri olma adına görünmek ya da gizlenmek istediği karakteri giyinerek her an yeni bir kimliğe bürünme imkanına sahip olması, dijital ortamlarda çok kimlikli bir yapının meşrulaşmasına neden olurken, anonim olma kavramının sınırlarını da gitgide genişletmiştir. Özellikle paylaştıkları içerik ve söylemlerle takipçi ve beğeni sayılarını artırarak milyonlara ulaşan ve neticede “kitleleri etkileme” motivasyonu güdümlenen önder, star ya da liderler, oluşturdukları kimlik itibarıyla artık gerçek dünyadan sanala doğru değil, sanaldan gerçek dünyaya doğru yayılan bir akım haline gelmiştir. Bu durum sanal cemaatlerin müntesiplerinin dikkatini çekmek, gündemi belirlemek ve görüşlerini şekillendirmek için nasıl bir etki

ajanlığı yaptığı, otorite olarak görünen liderin nasıl seçildiği ya da tanındığı gibi soruları da bir başka tartışma konusu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hem kendi kalarak hem de fantezi kimliklerle gündelik yaşama katılma imkânı bulan bireylerin zaman ve mekânın farklı boyutlarını aynı anda deneyimleyebildikleri, cemaat üyeleriyle kurulan etkileşim sayesinde düzenli olarak görünürlüklerini pekiştirebildikleri, bir gruba ya da cemaate aidiyet duyarak birlikten doğan gücün gösterişini yapabilecekleri alanlar sunan sanal dünyada var olmak pahasına mahremiyetin yitirildiği yeni bir toplumsal anlayış gelişmiştir. Bu yeni mahremiyet anlayışında dikizleyerek, teşhir ya da deşifre ederek görünür kalmak sanal dünyanın sunduğu YouTube, Instagram, Twitter, Facebook, Tiktok gibi sosyal paylaşım ağlarının yeni normal haline gelmiştir. Üstelik mahremiyet ihlali bizzat kişinin kendisi tarafından yapılmaktadır. Mahremiyet ihlallerinin son derece yaygın olduğu bir ortamda bireylerin gerçek benlikleri yerine kurgusal ve idealize edilmiş benlikleri sergilemeleri ise kaçınılmazdır. Elbette bu durum sanal dünyaya duyulan güveni tartışmalı bir hale getirmiştir. Her ne kadar farklı kültür ve coğrafyalarda mahremiyet olgusunun kapsama alanı farklılıklar gösterse de insan yaşamı için en temel hak ve ahlakî bir unsur olan mahremiyetin ihlali sadece fiziksel açıdan değil, manevi ve ruhsal açıdan da önce bireylere sonra topluma ciddi zararlar verebilmektedir. Marshall McLuhan'ın deyimiyle; iletişim modelindeki değişim, insan yaşamına şekil verir. Yani biz ilk başta aletlerimize şekil veririz ve daha sonra aletlerimiz bize şekil verir (Rigel ve diğerleri, 2005, s. 22).

3. DİNİ TOPLULUK BİÇİMİ OLARAK SANAL CEMAAT

Çevrimiçi sanal alanları; ortak bir bilincin olması, grup düşüncesi, çıkar ortaklığı gibi özelliklerinden dolayı yalnızca bir topluluk olarak değil ruhsal bir cemaat olarak da gören Rheingold'un (Akkaş, 2015) bu görüşü, insanın anlam dünyası için hayati öneme sahip dinin giderek dijital ortamlara taşındığının, dini inançların da sanal ortamlarda kendine daha fazla yer bulduğunu göstermesi bakımından önemlidir (s.15). Bu noktada Campbell, dijital medyanın "ağ tabanlı kamusal alan" olarak adlandırdığı yeni bir dinî alanın ortaya çıktığını savunarak bu alanlarda coğrafi konumlara bakılmaksızın bireylerin dinî inançlarını paylaşan diğer insanlarla bağlantı kurabildiklerini ve bu durumun da yeni dinî ifade biçimlerinin ve yeni dinî cemaatlerin ortaya çıkmasını sağladığına vurgu yapmaktadır (Campbell & Tsuria, 2023, s. 10-11).

Sanal cemaat üyeleri arasındaki bağların yoğunluğu, sanal toplulukların nitelikleri açısından çeşitliliğini de artırmaktadır. Bu çeşitliliğin sanal cemaat kavramına dair iki ana fenomenden budaklanan cemaat örüntüleri olduğunu görmekteyiz. İlki kaynağını geleneksel cemaatlerden alan ve fiziki hayatta cemaat/tarikat yapılanmasına sahip toplulukların, sanal ortamda da devam eden örgütlenme biçimidir. İkincisi ise kaynağını sanal ortamdan alan ve geleneksel cemaatlerden farklı bir biçimde fiziksel ortamda karşılığı olmayan sadece online/çevrimiçi toplulukların oluşturduğu örgütlenme biçimleridir. Bu noktada sanal cemaatler şu şekilde budaklanmaktadır: Birbirlerini iyi tanıyıp birbirleri arasında fiziki açıdan bir yakınlık bulunan ve mevcut sosyal ilişkilerini güçlendirmek için sanal ortamları kullananlar; birbirlerini hiç tanımayıp ortak bir düşünce veya bir ideal etrafında sanal ortamda güçlü birliktelikler oluşturmak için sanal ortamları kullananlar; birbirleriyle daha önce iletişim kurmamalarına rağmen sanal ortamlarda edinilmiş ve sanal ortamda sınırlı kalmayacak yani fiziki hayatta da devam edecek ilişkiler edinmek için sanal ortamları kullananlar; cihat, eğitim ya da farklı dinî bir motivasyonla dinî bir cemaat oluşturan dijital vaizler veya dinî inancını beslemek üzere bu ortamı kullananlar; bunların yanı sıra sadece ticari ilişkiler için sanal ortamları kullanan topluluklar da bulunmaktadır.

Bir başka kilit nokta ise internet ortamında oluşturulan ve sanal ağlar aracılığıyla gerçekleşen her sosyal örgütlenmenin sanal topluluk olarak kabul edilmemesidir. "Religion Online: Finding Faith On The Internet" kitabının yazarı Lorne L. Dawson'a göre sanal toplulukların sanal cemaat olarak nitelendirilebilmesi için cemaate zemin teşkil eden üyelerin bazı koşullar çerçevesinde bir araya gelmeleri gerekmektedir. Bu koşullara göre üyeler arasında etkileşimin olması, üyeler arasındaki etkileşimin devamlılık arz etmesi, üyelerin sabit bir kullanıcı adı (Nick) olması, üyeler üzerinde sosyal kontrolün bulunması, sanal ortamdaki içeriklerin üyelerin ilgi alanlarına uygun olması, paylaşılan içeriklerin açık alanda yapılması ve herkesin olmasa bile makul sayıdaki üyenin katılım sağlaması gerekmektedir (Haberli, 2012, s. 126-127).

Sanal toplulukların bu özellikleri sabit olmadığından, sanal topluluk kavramına dair farklı disiplinlerde farklı tanımlamalar mevcuttur. Ancak tüm tanımlamaların ortak noktası geleneksel cemaatlerdeki gibi derin bir bağlılıktan söz edilemeyecek olmasıdır. Geleneksel cemaatlerde yüz yüze ilişki biçimi ve kimliğin gizlenemez imajı, katılımcısını geleneksel cemaate daha fazla bağımlı yaparken, sanal cemaatlerde katılımcının kimliğini gizleyebilmesi, isteğine göre görüşmeyi sonlandırıp başlatabilmesi ya da etkileşim kurmayı reddederek engelleyebilmesi, sanal topluluk üyelerinin aidiyet ve bağlılıklarını daha özgür ve

serbest kılmaktadır. Bu sanal alanlar ister kimliğini gizleyerek isterse açık ederek kolay bir şekilde iletişim kurmayı, dinî inançları besleyecek bilgi ve ilime rahatça ulaşabilmeyi, özgürce duygu ve düşünceleri ifade edebilmeyi ve diğer kullanıcıları dikizlemeyi sağlaması nedeniyle sanal ortamları cazip hale getirmiştir. Ancak bu durum sanal cemaatleri özel hayatın gizliliği ve mahremiyet konularında tartışmalı bir konuma sokmaktadır. Tüm bu olanaklar yani fizikî olarak yapılabilen birçok şeyin sanal cemaat ortamında da yapılabilmesi, cemaatleşmeye yatkın bir yapıya sahip insanın, geleneksel cemaat örüntülerinden sanal cemaatlere yönelmesine neden olmuştur. Elbette toplumun sanal cemaatlere karşı iptilası geleneksel cemaatlerin yok olduğu anlamına gelmiyor. Sanal cemaatlerin ortaya çıkışını gelenekselin yok olmasına bağlamak son derece yanlış olacaktır. İnternetin varlığı iletişim ve sosyalleşme süreçlerini değişime uğrattığı gibi geleneksel cemaat yapılanmalarını da değişime uğratmıştır ancak hala iç içe ve birbirinden beslenme halindedir.

3.1. Dünya ve Türkiye’de Sanal Dinî Cemaatlere Bir Bakış

İnternetin 70’lı yıllarda askerî kurumların dışında da kullanılmaya başlamasıyla birlikte birçok alanda olduğu gibi dinler de sanal ortamda varlıklarını göstermeye başlamıştır. Sanal dinî cemaatler ilk kez dinî konuların tartışıldığı bir tartışma forumu olan Origins isimli bir forumda “Bir Din Başlat” (Start A-Religion) konusu altında başlamıştır. Origins, kullanıcılarına ölümden sonraki hayat gibi ilahiyat konularını içeren meseleleri tartışma/paylaşma fırsatı tanımıştır. Böylece metin tabanlı iletişim kurmaya imkân tanıyan bu forum, kurumsal dinî yapılardan bağımsız olarak sanal bir dinî çevre oluşmasını sağlamıştır (Haberli, 2014, s. 42).

Başta Hıristiyanlığa ait dinî konuların tartışılmaya başlandığı bu forumlar zaman içinde çoğalarak Yahudilik ve Budizm gibi diğer dinler ile de ilgili meselelerin tartışıldığı yeni forum ve platformlara taşınmıştır. 90’lı yıllarda World Wide Web (www)’in geliştirilmesi ile bu grup ve tartışmalar web sitelerine taşınmış ve çok sayıda dinî içerikli web sitesi ortaya çıkmıştır. Özellikle sanal cemaatlerin ilk görünüşleri Hıristiyan ve Yahudi kilise cemaatine yönelik kurulan ‘ecunet.org’, ‘godweb.org’ ve ‘chirst-desert.org’ gibi web siteleri olmuştur. Bunlardan özellikle ‘ecunet.org’ farklı Hıristiyan gruplarını bir araya getirmeye çalışan bir işleve sahiptir. Üyeleri arasında iletişim sağlayan bir e-mail servisine sahip bu site aynı zamanda ilk Hıristiyan sanal cemaati olma özelliği de taşımaktadır (Haberli, 2014, s. 46). Bu sitelerde Hıristiyanlık ve Yahudi öğretilerine dair canlı sohbet odaları, forumlar ve çevrimiçi ibadet seçenekleri de sunulmuştur. Bu kiliseler mensuplarıyla ilişkilerini devam ettirmek ve aynı zamanda yeni müntesipler edinmek için sanal ortamlarda yer almayı tercih etmişlerdir. Bir süre sonra bu sitelere paralel olarak İslamiyet, Budizm ve Zerdüştlüğe ait birçok site de web üzerinde yer almıştır (Haberli, 2014, s. 46-47). Elbette sadece sanal kiliselerle sınırlı kalmamış, neredeyse bütün semavi dinlere, dini grup ve mezheplere ait cemaatler de bu ortamlarda günümüze değin kendine yer edinmiştir. Ayrıca, çevrimiçi bu forumlar, üyelerinden sürekli destek topladıkları için cemaat kimliği kazanmıştır (Campbell & Tsuria, 2023, s. 127).

Türkiye’de ise internet kullanımının iyice yaygınlaştığı 2000’ler ve sonrasında internet her eve ve cebe girip gündelik yaşamlarımızın önemli bir parçası haline gelince; geleneksel cemaatler bu duruma kayıtsız kalamamış ve cemaatin temsiliyetini internet ortamına taşımıştır. Başlarda hedef kitlesi olarak kendi cemaat üyeleri ile cemaate ilgi duyan sempatanları kapsayacak şekilde faaliyetlerden haberdar etme şeklinde tezahür eden bu temsil, sosyal medyanın kitleselliği karşısında giderek yerel ve ulusal sınırları aşacak bir temsile dönüştürülmüştür. O nedenle bu tip örgütlenme biçimlerini “dini sanal cemaat” olarak nitelenmek daha doğru bir ifade olacaktır. Geleneksel cemaatlerden büyük ölçüde farklı olan sanal dini cemaatler ise, kaynağını doğrudan geleneksel bir cemaatten alsa da almasa da internet ortamında örgütlenerek dinî inanç ve pratikler bağlamında bir araya gelen, zayıflayan dinselliklerin toplumda oluşturduğu ihtiyacı gidermeye yönelik çabanın bir sonucu olarak -farklı art niyetlerle olması mümkün-ortaya çıkan sanal topluluklar olarak ifade edilmektedir.

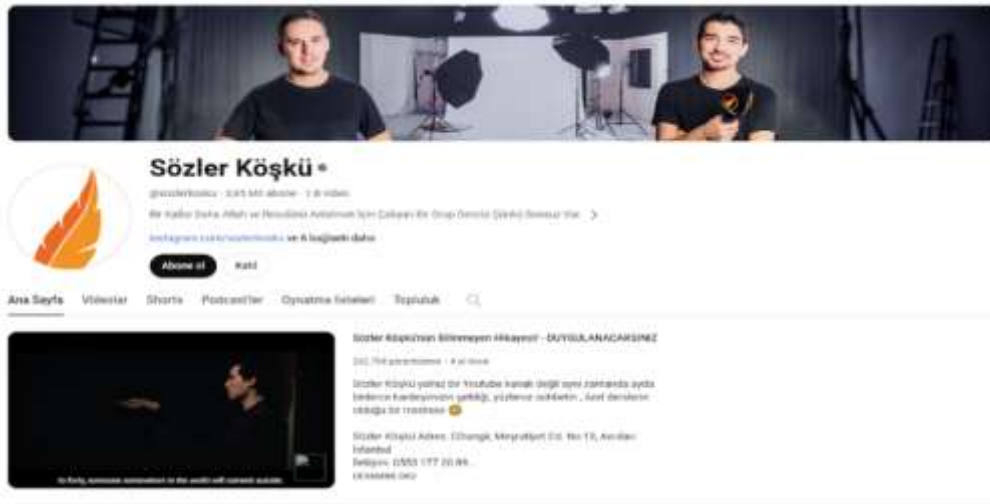
Sanal dinî cemaat yapılanmalarından bazıları sadece sosyal medya platformları üzerinden üyeleri ile iletişim ve ilişki kurarken bazıları da hem sanal ortamda hem de fizikî ortamda üyeleri ile iletişim ve etkileşim kurmaktadır. Pew Araştırma Merkezi’nin 11 binden fazla Amerikalı ile 2022 yılında yapmış olduğu bir ankete göre; ABD’li yetişkinlerin %30’unun din hakkında bilgi edinmek için internete girdiği, %21’inin kutsal metinleri okumaya yardımcı olması için dinî uygulamalar veya web sitelerini kullandığı, %15’inin din odaklı podcast’leri dinlediği, %14’ünün ise dua etmelerine yardımcı olması için dinî uygulamaları ya da web sitelerini kullandığı sonucuna ulaşılmıştır (pewresearch.org, 2023). Bu anket sanal dini uygulamaların dünyada giderek daha fazla çekici hale geldiği ve insanların hayatını kolaylaştırması bakımından tercih edildiğini göstermektedir. Sanal dinî cemaatlere üye olmanın geleneksel cemaatlerdeki gibi bir dizi ritüeller ya da bazı sözlerin verilmesini gerektirmemesi bu kolaylıklara örnek olarak verilebilir.

Sanal dinî cemaate üye olmak isteyen bir kimse çoğu zaman “Takip et” veya “Katıl” düğmesine tıklayarak bazen de herhangi bir yasal zorunluluk gerektirmeyen birtakım kurallardan oluşan metni onaylayarak üyeliklerini gerçekleştirebilmektedir.

Sanal dinî cemaatler, dağınık halde bulunan cemaat mensuplarının zaman ve mekândan bağımsız olarak aynı anda ve ortamda iletişim kurmalarına imkân sağlaması, iletilecek mesajın anında kayıt altına alınabilmesi, kimliğin gizlenip açık edilebilmesi gibi yönleriyle geleneksel cemaatlerden ayrılmaktadır. Ayrıca, geleneksel cemaatlerde topluluğa önderlik eden kişi (mürşid), bu unvanı manevî olarak almaktadır ve ilahi ilhamlarla cemaat üyelerine yol göstericilik yaparak tebliğde bulunmaktadır. Ancak günümüzdeki sanal dinî cemaat yapılanmalarında yol göstericilik, tebliğ ve irşat vazifesi sanal dinî cemaatin kanaat önderi -lider ya da star da denilebilir- tarafından yapılmakta ve bilginin aktarılmasından öteye geçememektedir. Sadece müntesiplerinin manevî hayatlarını güçlendirici ya da gündelik yaşama dair problemlerin çözümü noktasında sürekli yeni içerikler oluşturarak mensuplarının dinî motivasyonlarını canlı tutmaya çalışmaktadırlar. Tam da bu noktada Çamdereli (2018), “Medyatik din, ürettiği simülasyon dinsel gerçeklik ve dayattığı toplumsal kabulden ötürü gerçek din değildir. Medyada futbol gibi, bir müzik gibi, bir sağlık gibi popüler kültür ürünü olarak dinin konumu diğer popüler ürünlerin konumu gibi sıradandır” (s. 23-24) diyerek medya üzerinden dinî söylem geliştirenlerin popüler kültürün bir parçası olmaktan öteye gidemeyeceklerine vurgu yapmıştır.

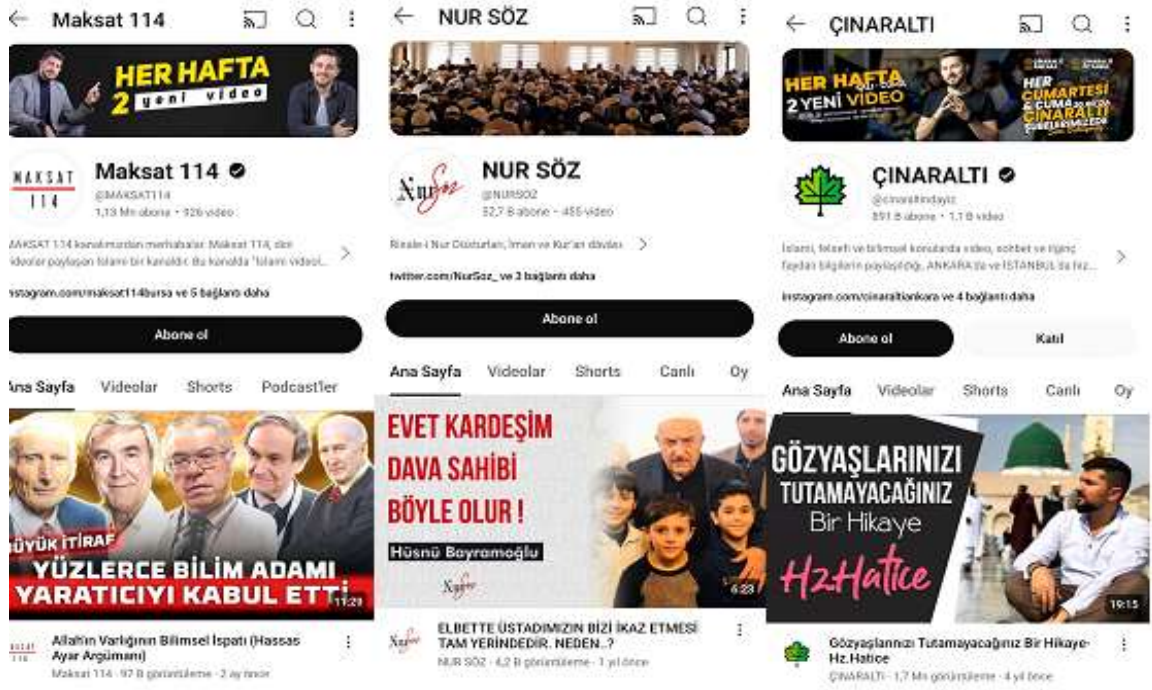

Görsel 1. Hayalhanem YouTube ana sayfası (youtube.com/@hayalhanem, 2013) Youtube.com/@hayalhanem

Görsel 2. Sözlerköşkü YouTube ana sayfası (youtube.com/@sozlerkosku, 2011) youtube.com/@sozlerkosku

Sanal dinî cemaatler içinden çıkardıkları kanaat önderi, lider ya da starlar aracılığıyla dinî konular üzerinden egemenlik söylemi (iman ettirme gücüne sahiplik) geliştirerek âdeta tebliğ ve irşat için ‘vazifelendirilmiş’ gibi bir motivasyonla içeriklerini topluma sunmaktadır. Bunun nedeni çağımızın hemen her alanında olduğu gibi sanal dinî cemaat yapılanmalarında da benliğin ön planda olması ve görünür olma isteğinin tezahürleridir. Oysa geleneksel tarikat ve cemaatler görünür olmayı Tevhid akidesine ters düşen bir olgu, ikilik olarak kabul etmiş ve ‘şöhretin afet olduğu’ düşüncesiyle faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Benlik sunumu ve görünür olma isteğinin tezahürlerinin söz konusu olduğu figürasyonlarda topluma hızla yayılmak istenilen bir mesaj söz konusudur. Böyle bir mesaj söz konusu ise muhatabı mutlaka kitle, araçsallaştırılmak istenilen şey ise kiteseldir. Kitlenin olduğu biçimlerde ise popülizm kaçınılmazdır.

Görsel 3. Maksat 114 YouTube ana sayfası (youtube.com/@MAKSAT114), Nur Söz YouTube ana sayfası (youtube.com/c/NURSÖZ), Çınaraltı YouTube ana sayfası (youtube.com/@cinaraltındayiz) youtube.com/@maksat114, youtube.com/c/nursoz, youtube.com/@cinaraltındayiz

Oyman’ın deyimiyle “Dinin popüler bir kültür haline gelmesiyle popüler dindarlığın ya da sosyal medya dindarlığının ortaya çıkmasına sebep olmuştur (Oyman, 2016, s. 140). Bu noktadan hareketle medyanın mesajı iletme biçiminin, mesajı metalaştırarak bir tüketim malzemesine dönüştürdüğü söylenebilir. Elbette bu durumda toplumda en çok etkilenecek alanların başında dinî inanış ve yaşantılar gelmektedir. Manevi starlar aracılığıyla yol göstericiliğin yaygınlaşması, özellikle genç nesil için dinî bilgiye ulaşma noktasında büyük bir imkân ve çeşitlilik sunarken, dinî içeriklerin doğrulukları, içerikleri hazırlayanların popülist bir amaçla hareket edip etmedikleri tartışmalı bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar sanal dinî cemaatler gençler adına sığınılacak bir liman, bir çatı vazifesi görse de sanal dünyanın içinde temsili bir din ve dindarlık yaşandığı göz ardı edilmemelidir. Çamdereli’ye göre ise temsil; yorumlanan ve doğal olarak yeniden şekillendirilen gerçeğin yalnızca bir parçasıdır (Çamdereli, 2018, s. 12).

3.2. Dinin Medyada Temsili Din Algısını Değiştirdi Mi?

İletişim ve din insanlık tarihi boyunca toplumu en çok etkileyen, toplumun da en çok etkilendiği kavramlardan biri olmuştur. Dolayısıyla bu alan birçok disiplinde araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Dünyada 1990’lı yıllardan itibaren din, medya ve iletişim konularında çok sayıda araştırma yapılmıştır. Cobb (1998), çevrimiçi din üzerine yapılan ilk çalışmaların genellikle interneti teoloji ve kutsal fikirleri yeniden bağlamsallaştıran yeni ilahî bir alan olduğu yorumunu yapmıştır. Buna ilave olarak ilk yıllarda yapılan araştırmaların çoğu vaka çalışmasına dayanan ve tek bir çevrimiçi cemaatin betimlemesinden yola çıkarak çevrimiçi cemaatlerin etki ve pratiklerinin anlamaya çalışıldığı araştırmalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca, Dawson ve Cowan’ın (2004) görüşlerine atıfta bulunarak, sanal dinî cemaat üyelerinin, dini faaliyetleri geleneksel dinî cemaatlerin faaliyetlerinin bir devamı olarak görmelerine rağmen akademisyenlerin dinî grupların sanal faaliyetlerini geleneksel dini uygulamalardan ayrı gördüklerini vurgulamıştır.

1990'lı yıllardan itibaren teknolojinin erken kabulü, geniş kapsamlı araştırma fonları ile çok sayıda araştırmacının bu alanlara ilgi göstermesi gibi faktörler nedeniyle dünyada din ve medya konularında çok sayıda araştırma yapılmış ve bu alanda oldukça zengin bir literatür oluşmuştur. Türkiye’de ise medya ve din konusunda 2000’li yıllardan itibaren akademik araştırmalar yapılmaya başlansa da ne yazık ki son on yılda yoğunlaşmıştır. Bunun nedenlerinin başında dinin ve muhafazakâr eğilimlerin toplumsal alanda 2000’li yıllardan itibaren daha görünür hale gelmesi ve bu eğilimlerin medya üzerindeki etkisinin ancak son on yılda artması gelmektedir. Özel televizyon kanalları ve radyoların artışı, sosyal medya ve dijital platformlar gibi dinî içerikli medya kuruluşları ve yayınlarının sayısındaki artış, medya ve din alanındaki akademik inceleme ihtiyacını doğurmuş; ülkemizdeki dinî ve toplumsal dönüşümler, küresel akademik tartışmalar ve disiplinler arası yaklaşımların etkileşimleri sonucunda giderek daha fazla çalışma yapılmaya başlanmıştır. Ancak dünya ile kıyaslandığında medya ve din konusunda yapılan çalışmaların ülkemizde henüz emekleme aşamasında olduğunu söylemek mümkündür.

Hiç şüphesiz dijital medya, dinî içeriklerin kitlelere ulaşmasında diğer medya araçlarına göre çok daha etkin bir rol oynamaktadır. Bazı araştırmacılar dijital medyanın dini daha erişilebilir hale getirdiğini ve dolayısıyla Allah inancını yaygınlaştırdığını iddia ederken, bazıları da inanmayı zorlaştırdığını söylemektedir. İnternet, herkese din de dahil olmak üzere herhangi bir konu hakkında düşünce ve görüşlerini paylaşabilecekleri bir platform sağlamakla birlikte kafa karıştırıcı, hatta çelişkili olabilecek pek çok bilginin olması, din konusunda yüzeysel bilgilere sahip kişilerin dinden uzaklaşmasına neden olabilmektedir (businessabc.net, 2022). Dijital medya sanal cemaatler aracılığıyla aynı inancı paylaşan diğer kişilerle daha kolay ve hızlı bir şekilde bağlantı kurulmasını sağlıyor ve motive edici yönüyle de bir doyuma ulaştırıyor, ancak bu durum dinî yaşantının hayata geçirilmesi noktasında birtakım dezavantajları da beraberinde getiriyor. Çamdereli, bu dezavantajlı duruma işaret ederek: “Din ve dinsellik, fizik ve metafizik alanla bağlantılı olması nedeniyle sonsuz ve sınırsız bir düzen kuran sosyal ve bireysel yaşam bilgisidir. Dinin yaşamı belirleyen ve şekillendiren ilahi bir düzenek oluşu, onun medya temsilleri ile ikame edilmesi konusunda önemli sorunların meydana gelmesine neden olmaktadır” (Efe, 2017) demiştir. Çamdereli’nin bu görüşü medyanın kitleleri kendine çekerek daha fazla takipçi ve izlenme sayısına ulaşma çabasının, oluşturulan içeriklerin sosyal medyanın diline uygun hale getirilmesine, dolayısıyla dinin bağlamından koparak sığ ve hamasi bir din anlayışına neden olabildiğini göstermesi açısından önem arz etmektedir. Altaş da “Her din gibi İslam’ın vazgeçilmez kabul edilen ve duruşunu ortaya koyan bir takım karakteristik özellikleri vardır. Ancak bu özellikler kültürel ve sosyal yaşantılara uygulanmadığı zaman bir anlam ifade etmezler” (2003) diyerek sosyal medya içeriklerine dönüşen dinî bilgilerin uygulama alanı bulamadığında bir anlamda arama motorlarından elde edilen genel geçer bilgiye dönüştüğüne vurgu yapmaktadır (s.226).

İnternet ve sosyal medyanın yükselişiyle insanlar artık dünyanın her yerinden inançlarını başkalarıyla paylaşabiliyor, tartışabiliyor ya da bir toplulukla sıkı bağlar kurabiliyor. Diğer taraftan “Dijital dünyada dayatılan gerçeklik, somut olanla sanal olanın sınırlarını bulanıklaştırmaktadır. Bu sınırlar içinde var olmaya çalışan insanın gerçeklik algısı belirsizleşir” (Şişman, 2017, s. 22). Böyle bir ortamda sanal cemaatlerin insanları siber alanda buluşturma ve dinin gereklerini yerine getirme konusunda ne kadar makbul olduğu yeni bir tartışma alanı olarak literatürdeki yerini almaktadır.

Dokuz ve onuncu yüzyıllarda, öteki dünyayı kazanmak için bu dünyadan yüz çevirme, ruhî güçleri terbiye, nefsanî ve bayağı istekleri yenme, içi temizleme ve zahidâne bir yaşayış şeklinde beliren tarikatların (Efe, 2017, s. 292) bugünkü formları itibariyle böyle bir misyonlarının olmadığını söylemek mümkün. Zira tasavvuf geleneğinde bir kimsenin herhangi bir mürside/şeyhe bağlanmadan tarikatta ilerlemesi söz konusu değildir. O halde sanal ortamda kendilerini temsil eden dinî cemaatlerin müntesiplerini irşat etmekten öte Hristiyanlıktaki misyonerlik faaliyetlerinde kullanılan yöntemlerden inkültürasyon¹ şeklinde tezahür eden bir anlayışı benimsedikleri söylenebilir. Bu da sanal dinî cemaatleri -eğer geleneksel dinî cemaatlerin bir uzantısı değilse- geleneksel dinî cemaatlerden ayırtıran bir konuma sokmaktadır.

Hayta’ya göre “İnsanların Tanrı hakkındaki inançları ve özellikle bu Tanrı’yla kişisel, özel ilişkiye sahip olma algıları, bazı manalarda fonksiyonel/işlevsel olarak bireyin bağlanma ilişkileriyle aynı olabilir” (2006, s. 41). Buradan hareketle sanal dinî cemaatlerin, dini geleneksel anlamda deneyimlemiş olanlar için etkili bir alternatif ve tamamlayıcı bir vazife gördüğü söylenebilir. Fakat bu bilgilerden yoksun genç nesil için aynı şeyi söylemek mümkün gözüküyor. Gençler Allah’a ve O’nun dinine bağlılıktan çok dijital medya ortamları üzerinden edinilen dinî bilgilere ve sanal cemaatin medya vaizliğini yapan kanaat önderine bağımlı bir tutum sergilemektedir. Bu durum sanal dinî cemaat liderinin müntesiplerince rol

¹ İncil’in mesajını dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşayan halkların sahip olduğu kültürlere yerleştirmek anlamına gelir (Demirkapı, 2006, s. 72).

model olarak görülmesine dolayısıyla liderin din adına paylaştığı her söylemin doğru kabul edilmesi ile dinî bilgi ve dindarlık algısının dezenformasyonuna neden olabilmektedir. Bu noktada Scott Woodward ve Royce Kimmons'un "Religious Implications of Social Media in Education" (Eğitimde Sosyal Medyanın Dinî Etkileri) (2019) adlı çalışması örnek teşkil edebilir. Çalışmada dinlerin kendilerini sanal alanlara taşıdıkça, bireylerin farklı inanç sistemlerine maruz kalma oranının artması sebebiyle dinî uygulamaların potansiyelinin azalmasına, dolayısıyla bu durumun sekülerleşmeye doğru bir eğilime neden olabileceğinden bahsedilmektedir. Scott Woodward ve Royce Kimmons'un yaptıkları bu çalışma kitleleri Allah ile buluşturma ve İslam'ı insanlara sevdirmeye gibi argümanlar üzerinden oluşturulan örgütlenmelerin, muhataplarının dini inançlarının çelişkide kalmasına neden olabileceğini göstermesi açısından önem taşıyor.

Din ile ilgili bilgilerin sosyal medya içeriklerine dönüşmesi hakikati sanal olandan ayırmayı zorlaştırması bakımından en çok gençleri etkilemektedir (Gül, 2019). Dinin dijital platformlarda yer almaya başlamasının gençlerin dinî inancını nasıl etkilediğinin araştırıldığı çok sayıda akademik çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmaları incelediğimizde özellikle modern yaşamın seküler ve tüketim odaklı değer anlayışından uzaklaşmak isteyen gençlerin, dinî ihtiyaçların doyumunu en çok zaman geçirdikleri sosyal medya ve sanal cemaatler üzerinden sağladığı görülmektedir. İnternet öncesinde din kurumları, alimler, liyakat sahibi ilahiyatçılar ya da dinî kült eserler tarafından topluma aktarılan dinî bilgi ve öğretiler, bugün artık 'fenomen veya star' kimliğiyle liyakatli olup olmadıkları şüpheli kimseler aracılığıyla topluma sunulmaktadır. Güler'in "Din, sosyal medyada yaşanmayan, sadece "sözde" bir fenomene dönüşmüş; etkisi, okunduğunda biten kısa süreli duygulanımlar yaratan süslü, ağdalı, "vay be!" dedirten özdeyiş paylaşımına veya duvarına böyle sözleri asmaya indirgenmiştir (2014) ifadesi bu görüşü destekler niteliktedir (s.88).

3.3. Yeni Bir Eşik Olarak Sanal Dini Cemaatlerin Geleneksel Dini Cemaatleri Dönüştürmesi

Günümüzde internetin hayatımıza girmesi ve kullanım alanının giderek genişlemesi ile dijitalleşen iletişim, dini ve dinsel olanı da etkilemiş; özellikle kitabi dinlerin kurumsal etkileri zayıflayıp yozlaştıkça, toplumu yeni arayışlara itmiştir. "Bunun doğal sonucu olarak modern yapılanmaya özgü cemaat denilen oluşumlar meydana çıkmıştır" (Efe, 2017). Efe'nin bu görüşünün aksine "Bütün evrensel dinlerde rastlanılan bu gruplar dinlerde manevi kardeşlik gruplarının ve takva ve züht dindarlığının ileri bir aşamasını oluştururlar" (Yalçınkaya & Cerrah, 2023) diyen ve sanal dini cemaatleri dindarlığın derin yaşandığı topluluklar olarak gören araştırmacılar da bulunmaktadır (s. 739). Ancak cemaat ve tarikatların modernleşme sürecinde geçirdikleri sosyolojik dönüşümlere bağlı olarak yapısal anlamda farklılaştıkları; geleneksel fonksiyonlarının dışına çıktıkları hatta dini araçsallaştırarak şirketleşmeye kadar varan farklı faaliyetlerde buldukları da görülmektedir (Tekin, 2020, s. 11). James Beckford, bir zamanlar örgütlü din tarafından kontrol edilen sembol ve uygulamaların giderek çok çeşitli amaçlar için kullanılması ve dolayısıyla çok farklı anlamlar yüklenmesi nedeniyle dinin bir "kültürel kaynak" haline geldiğini öne sürmektedir (Dawson & Cowan, 2004). Sanal dinî cemaatlerin varlığı ve toplumun bu cemaatlere gün geçtikçe daha fazla ilgi göstermesi; sanal cemaat üyelerinin geleneksel dinî cemaatleri nasıl algıladıkları, dini yaşama biçimlerinin nasıl etkilendiği ve sanal dinî cemaatlerin geleneksel dinî cemaatlere yeni bir eşik kazandırıp kazandırmadığına dair soruları da beraberinde getirmiştir. Çalışmanın bu bölümünde söz konusu tartışmalı alanların etkileşimi panoramik bir bakışla incelenerek, literatüre katkıda bulunulmaya çalışılacaktır.

İnternet yaşamlarımıza girmeden önce geleneksel tarikat ve cemaatler dinî inancını halkın yaşadığı dinden daha derin yaşamak arzusunda olan bireylerin tercih ettiği daha kapalı yapılar olarak biliniyordu. Bu yapıların bir parçası olmak da daha kapalı bir yaşam şeklinin sürdürülmesini gerektiriyordu. Geleneksel tarikat ve cemaatlerin müntesipleri, yüz yüze iletişim ve sosyalleşmenin bir mekâna içkin olması nedeniyle tarikat ve cemaat müessesesinin denetim ve gözetimi altında içe dönük ve belirli sayıda tarikat üyesinin bulunduğu sınırlı bir yaşam tarzını benimsemişlerdir. Yaşadığımız dijital çağda ise sosyal medya ağlarının gündelik yaşamlarımızın ana eksenine yerleşmesi, dinin sanal ortamda kendine yer bulmasına ve dolayısıyla dini sanal ortamlar üzerinden icra eden daha özgür, iletişim ve etkileşime daha açık sanal dinî toplulukların oluşmasına neden olmuştur. Öyle ki, sanal dinî bir cemaate katılım sağlayan bir birey, birden fazla, hatta kendi dinî inancı ile çelişen sanal dinî bir cemaate de katılabilmektedir. "Bu bakımdan sosyal medya, dinî topluluk üyelerine, dini mezhep veya cemaatlere göre daha serbest ve özgür bir ortam sunmaktadır. Bunun belki de bir nedeni, sosyal medya dinî topluluklarında birlik, dayanışma ve paylaşmanın esas hedef olmasıdır. Ancak sosyal medyada dinî topluluklar, dinî anlamda dayanışma ve yardımlaşmanın yanında tartışma ve çatışmaların da vücut bulabileceği bir ortamı ifade etmektedir (Yamaç, 2020, s. 111). Bu durum başta din olmak üzere birçok alanda bazı kaygılara neden olmuş ve sanal dinî cemaatler dinin geleneksel yapısını bozmakla eleştirilmiştir. "Assessing Changes in The Study Of

Religious Communities in Digital Religion Studies” (Dijital Din Çalışmalarında Dini Cemaatlerin İncelenmesindeki Değişimlerin Değerlendirilmesi) adlı makalede, sanal dini toplulukların geleneksel dinî yapıları bozduğu konusundaki endişelere değinilerek; sanal dinî toplulukların din adamlarının ve geleneksel dinî kurumların denetiminden kaçan yeni dinî aktörlerin ortaya çıkmasına yol açtığını ve bu durumun dinin otoritesi ile kurumsal yapısını zayıflatması olarak görüldüğünden endişe kaynağı olduğunu belirtmişlerdir (Campbell & Vitullo, 2016).

Sanal dinî cemaatlerin, dinin geleneksel yapısını bozduğu yönündeki görüşlerin ortak noktalarından birini; klasik doğrusal metinlerin yerini sosyal medyada ilgi çekmek amacıyla kullanılan hiper metinsel içeriklerin alması ile dinin bağlamından kopması oluşturmaktadır. Bu görüş, sanal cemaat üyelerinin geleneksel dinî topluluklara bakışını nasıl etkilediği sorusunu gündeme getirmektedir. Dawson ve Cowan’ın editörlüğünü yaptıkları Religion Online: Finding Faith On The Internet adlı kitapta Lynn Schofield Clark’ın 2003 yılında, genç popüler kültürün ve geleneksel din kurumlarının aracılığıyla dinî sembollerin farklı anlamlarını müzakere ederek genç erkek ve kadınların dinî kimliklerini nasıl inşa ettiklerini gösteren bir çalışma yaptığından bahsederek; inşa edilen dinî kimliklerin yeni belirsizlikleri ortaya çıkardığını ve bunun da gençlerin verdiği çelişkili tepkilerden anlaşılabileceğini belirtmişlerdir. Çalışmada bazı bireylerin, dinin farklı kaynaklarını kutsal olanla ilişkilendirerek tutarlı bir benliğe dönüştürmek için başarılı stratejiler geliştirirken, bazılarının ise geleneksel dinin öngördüğü hakikatler ile popüler kültürde sunulan farklı değer, norm ve inançlar arasındaki sınırların bulanıklaşmasını nasıl ele almaları gerektiği konusunda zorlandıkları belirtilmiştir (2004, s. 63). Çevrimiçi iletişimdeki artışın, kilise ve dinî otoritelere inananların yerini sohbet odalarının veya e-toplulukların alacağı endişesini dile getiren Daniel Arasa ise bu durumun geleneksel dinî cemaatlere olan yönelime dair bir tehdit oluşturduğuna dikkat çekmiştir (Campbell & Vitullo, 2016). Bu bilgiler sanal toplulukların dinî bilgi, ibadet ve sosyalleşme açısından yeni araçlar üretmiş olsa bile geleneksel dinî örgütlenmelerin köklü uygulamalarının veya sosyal işlevlerinin tam olarak yerine geçemediğini göstermektedir.

Bir diğer ortak nokta ise; dinî bilginin iman ve itikadî açıdan açıklanmaya muhtaç teferruatlı birçok yönünün olmasına rağmen, dinin din adamları yerine sosyal medya fenomenlerinden ya da tanınmış ünlü kişilerin sosyal medya hesaplarından öğrenilmesidir. Bu durumun din istismarına neden olduğuna, din adamlarına olan ihtiyacı azalttığına ya da bu konuda bir tehdit oluşturduğuna dair görüşler oldukça yaygındır. Amerikalı din sosyoloğu Rodney Stark, dijitalleşmenin dinin yayılmasını kolaylaştırmasına rağmen, “dijital din liderlerinin toplulukları sömürmek için de kullanılabilmesini” belirtmiştir (Stark, 1996). Hartford Din Araştırmaları Enstitüsü tarafından ABD’nin dinî cemaat siteleri üzerine yapılan bir araştırmada ise; internete duyulan güvenin cemaatlerin güç yapılarını değiştirdiğini ve daha önce ötekileştirilen teknisyenlerin “kilise web yöneticisi” olarak konumlandırılmaları dolayısıyla internette liderlik rollerini güçlendirdiğini ortaya koymuştur. Bu çalışmaya göre bu platformların yönetilmesi, halkla ilişkiler ile ilgili sorumlulukları daha önce bir cemaatin imajının oluşturulmasında ve korunmasında rol oynamamış yetkin olmayan üyelerin eline verilmektedir” (Campbell, 2004, s. 88-89). Bu durum “Çok sayıda sesin ve yorumun serbestçe erişilebildiği sanal dünyada geleneksel dinî otorite biçimlerini zayıflatabilir ve potansiyel olarak bir ‘otorite krizine’ yol açabilir” (Campbell & Golan, 2011). Çuhadar ise din istismarının araçsal bir mantık çerçevesinde yapılandırıldığına vurgu yaparak, dinî metinlerin anlam ve bağlam sınırları gözetilmeksizin belirli amaç ve hedefler doğrultusunda yorumlanmasına ve bunun da istismar edilmiş bir dinin topluma sunulmasına yol açtığına dikkat çekmiştir. Ancak bunun indirgemeci bir anlayışla dijital mecraların din istismarının temel nedeni olarak görülmemesi gerektiğini, din istismarının o teknolojiye adapte olan dijital müntesiplerce hayata geçirilmediği sürece gündelik hayatta karşılık bulamayacağını da altını çizmiştir (Çuhadar, 2019, s. 60).

Sanal dini cemaatlerin geleneksel dini cemaatleri dönüştürmesi ekseninde yapılan bir başka tartışma konusu ise günümüz teknolojik şartlarında geleneksel cemaatlerin tamamen ortadan kalkacağı ile ilgili yapılan tartışmalardır. Özellikle son yıllarda yapılan medya ve din konulu araştırmalarda sanal dini toplulukların giderek yaygınlaşmasının geleneksel dinî toplulukları sona erdirip erdirmeyeceği tartışılmaktadır. Stewart Hoover, dijitalleşmenin geleneksel dinî cemaatlerin geleceği konusunda belirsizliklere yol açtığını vurgulayarak, “Dijital teknolojiler, dinin deneyimlenmesi ve aktarılmasında yeni yollar sunuyor, ancak geleneksel dinî yapıların tamamen ortadan kalkacağı ya da sanal cemaatlerin onların yerini alacağı konusunda kesin bir sonuca varmak zor. Bu alanda farklı görüşler ve tahminler bulunmakta fakat net bir öngöründe bulunmak güç” (Horwitz, 2007) demiştir. Campbell ise “Dinî ya da manevi birlikteliklerin giderek ritüelleşmiş kurumsal faaliyetlerden ayrıldığını ve kişisel, öz-yönelimli deneyimler olarak görülmeye başlandığını (2004) ifade ederek internet kullanımının bireyselleştiren yönüne dikkat çekmiş ve toplumda örgütlü dinden bireyselleşmeye doğru bir ivme olduğunu vurgulamıştır (s.86).

Tartışmalar incelendikçe çevrimiçi ağların, bireylerin dinî hayata katılma yollarını genişlettiğini bu nedenle gelecekte geleneksel cemaatlerin yerini sanal olanların alacağını savunan görüşlere rastlandığı gibi dijitalleşmenin dini güçlendiren ve topluma ulaşmayı sağlayan bir araç olması nedeniyle geleneksel cemaatlerin bu yeni ortama ayak uydurarak varlıklarını devam ettireceğini savunan görüşlere de rastlanmıştır. O nedenle sanal dini cemaatleri, önder ve müntesiplerini bütünüyle bir tehdit ya da kaçınılması gereken bir olgu olarak göstermek tamamıyla kusursuz ve doğru göstermek kadar yanlış olacaktır. Sanal cemaatler, ağ bağlantılı bir toplumda dinî cemaatin doğası hakkındaki söylemi dönüştürmüştür. Bu ağlar sıkı sıkıya bağlı sosyal yapılar olarak faaliyet göstermektense değişen düzeylerde dini mensubiyet ve bağlılık içeren gevşek sosyal ağlar olarak işlev görmektedir (Campbell & Tsuria, 2023, s. 130-131). Sonuç olarak dijitalleşme ve sanal ortamlar geleneksel dinî cemaatlere katılımı azaltsa ya da hem toplumun hem de topluluğun dini kodlarının dönüşmesine neden olsa da geleneksel cemaatlerin yerini sanal cemaatlere bırakması tam anlamıyla kesinlik arz eden bir durum değildir.

4. SONUÇ

İnternetin yaygınlaşmasıyla birlikte iletişimde yaşanan dönüşümlerin bir benzeri de din alanında yaşanmıştır. Dinler, diğer bütün kurum ve organizasyonlara benzer şekilde, yeni iletişim ortamında varlık göstermeye başlamıştır. Uzun süre seküler dünyanın ürünleri olarak gördükleri bu yeni iletişim ortamlarına mesafeli duran din ve din kurumları, internetin kitlelere ulaşma ve onları etkileme gücü karşısında kayıtsız kalamamış ve bu ortamlardaki alanlarını her geçen gün daha da genişletmişlerdir.

Bu argümantatif çalışmadaki literatür derlemesi üzerinden yapılan tartışma, internet ve dijitalleşmenin din alanında birtakım değişim ve dönüşümlere neden olduğunu ve geleneksel dinî cemaatlerin sanal ortamlarda kendi varlıklarını yeniden kurguladıkları sonucunu ortaya çıkarmıştır. Dinlerin müesseseleşmiş yapıları olarak karşımıza çıkan geleneksel cemaat ve tarikat yapılarının sanal ortamdaki uzantıları olarak varlık gösteren sanal dini cemaat örgütlenmeleri ise medyanın bir tüketim nesnesi olması dolayısıyla din ve dinî pratiklerin hayata geçirilmesi noktasında yeni tartışmaları da beraberinde getirmiştir.

Dinin, bir fikir veya olgunun toplumsal meşruiyet kazanmasında kritik bir fenomen olması, sosyal medya kullanıcılarının dine ve dinî metinlere başvurmalarını tetiklemiştir. Bu nedenle din, toplumsal yaşantıların yanı sıra sanal cemaat toplulukları açısından da önemli bir unsur haline gelmiştir. Buradan hareketle çalışmada medyanın tüketim nesnesine dönüşmesi ile toplumun din algısı ve yaşam tarzını belirleyen tercihlerin anlam kodları arasında nasıl bir uyumlanma olduğu açıklanarak; sanal dinî cemaat üyelerinin geleneksel cemaatleri nasıl algıladıkları, bireylerin dini yaşama biçimlerinin nasıl etkilendiği ve sanal dinî cemaatlerin geleneksel dinî cemaatlere yeni bir eşik kazandırıp kazandırmadığına dair yapılan tartışmaların etkileşimleri farklı bağlamlarda panoramik bir bakış açısıyla sunulmuştur.

Sonuç olarak, yaşadığımız dijital çağın bir getirisi olarak insanların refah düzeyi ve yaşam kalitesi artsa da tüketim kültürü insanların manevî ihtiyaçlarının doyumunu karşılayamamaktadır. Günümüz modern yaşantısı içinde daha derin bir din yaşama arzusu ya da dinin nasıl yaşanması gerektiğine dair ihtiyaç, insanları geleneksel din anlayışlarından farklı arayışlara yöneltmekte ve sanal dinî cemaatlerin ön plana çıkmasına neden olmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akkaş, İ. (2015). *Sanal Cemaatler* (Ofis Yayın Matbaacılık b.). Doğu Kütüphanesi.
- Altaş, N. (2003). Küreselleşmenin Dini Anlama Biçimlerine ve Din Öğretimindeki Yeni Yönelişlere Etkisi. *Dini Araştırmalar Dergisi*, 6(17), s. 215-240.
- Bauman, Z. (2010). *Küreselleşme: Toplumsal Sonuçları*. Ayrıntı Yayınları.
- Bostancı, Uzel, B. (2019). Siber Uzaydaki Zamanın Tasviri. *ISOPHOS Uluslararası Bilişim, Teknoloji ve Felsefe Dergisi*, 2(3), 87-99.
- businessabc.net*. (2022, Kasım 21). [www.businessabc.net: https://businessabc.net/how-has-technology-impacted-religion-6-things-to-know](https://businessabc.net/how-has-technology-impacted-religion-6-things-to-know)
- Campbell, H. (2004). Challenges Created by Online Religious Networks. *Journal of Media and Religion*, 3(2), 81-99. https://doi.org/10.1207/s15328415jmr0302_1
- Campbell, H. A., & Vitullo, A. (2016). Assessing changes in the study of religious communities in digital religion studies. *I*(1), s. 73-89. <https://doi.org/10.1080/23753234.2016.1181301>

- Campbell, H. A., & Golan, O. (2011). Creating digital enclaves: Negotiation of the internet among bounded religious communities. *Media, Culture & Society*, 33(5), s. 709-724. <https://doi.org/10.1177/0163443711404464>
- Campbell, H. A., & Tsuria, R. (2023). Dijital Din- Dijital Medyada Dinî Pratikleri Anlamak. (K. Ataman, Çev.), İz Yayıncılık.
- Castells, M. (2013). *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür* (3 b.). (E. Kılıç, Çev.) İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Cobb, J. (1998). *CyberGrace: The Search for God in the Digital World*. NewYork: Crown.
- Çamdereli, M. (2018). *Din Ekranda Nasıl Durur? Medyada Dinin Popüler Temsilleri* (1.b.). Ketebe Yayınları.
- Çuhadar, M. (2019). Dijital Din İstismarı. *Din ve Hayat Dergisi*, (39), s. 58-63.
- Dawson, L. L., & Cowan, D. E. (2004). *Religion Online: Finding Faith On The Internet*. ABD, Routledge, Taylor & Francis Group.
- Deligöz, K., Kurnuç, M., & Ünal, S. (2019). İnteraktif Platformlarda Sanal Topluluklar ve Sanal Marka Toplulukları. *Al-Farabi 4. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi* (s. 1058). Erzurum, Kongre Özel Kitabı.
- Demirkapı, D. (2006). Hristiyanlık'ta Bir Misyon Yöntemi Olarak İnkültürasyon. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi.
- Dijk, V. (2016). *Ağ Toplumu* (Mimoza Matbaacılık b.). (Ö. Sakin, Çev.) Kafka Yayınevi.
- Efe, A. (2017). Kolektif Dindarlık Türü Olarak Tarikat / Cemaat Dindarlığı. *İslamî Araştırmalar Dergisi*, 28(3), 290-301.
- Geçer, H. (2021). *Muhafazakar Habitus ve Sanal Mekân (Dindarların Sosyal Medyada Var Olma Sorunu)*. Eski Yeni Yayınları.
- Giddens, A. (2010). *Modernite ve Bireysel-Kimlik - Geç Modern Çağda Benlik ve Toplum*. (Ü. Tatlıcan, Çev.) Say Yayınları.
- Gül, R. E. (2019). Dini Bilgiyi Gençliğe Ulaştırmada Sosyal Medyanın Önemi. *ASEAD 5. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu*. (s. 1097-1103).
- Güler, İ. (2014). Sosyal Medyada Din. *Kamu'da Sosyal Politika* (27), 86-88.
- Haberli, M. (2012). Yeni Bir Örgütlenme Biçimi Olarak Sanal Cemaatler. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi*, 1(3), 118-134.
- Haberli, M. (2014). *Sanal Din* (Şenyıldız Matbaa b.). Açılım Kitap.
- Hall, S. (1990). *Cultural Identity and Diaspora* Stuart Hall. <https://doi.org/10.1215/9781478021223-016>
- Hayta, A. (2006). Anneden Allah'a: Bağlanma Teorisi ve İslâm'da Allah Tasavvuru. *Dini Değerler Eğitimi Dergisi*, 4(12), 29-63.
- Horwitz, R. (2007, June). Religion in The Media: Age Edited by Stewart M. Hoover. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 46(2), s. 281-285. <https://doi.org/https://doi.org/10.1111/j.1468-5906.2007.00357>
- Köker, N. E. (2022). *Sanal Topluluklar ve Netnografi* (Vadi Matbaacılık b.). Akademisyen Kitabevi.
- Lefebvre, H. (1991). *The production of space*. Oxford, Blackwell Publishing.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*. (O. Akınhay, & D. Kömürcü, Çev.) Bilim ve Sanat Yayınları.

- McLuhan, M. (1962). *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*. Toronto, Kanada, University of Toronto Press.
- Mercan, N. (2008). Dijital Dünyada Zaman, Mekân, İnsan İlişkileri ve Yabancılaşma. *Türk Silahlı Kuvvetler Dergisi*.
- Oyman, N. (2016). Sosyal Medya Dindarlığı. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (28), 125-167.
- pewresearch.org*. (2023, June 03). <https://www.pewresearch.org/religion/2023/06/02/online-religious-services-appeal-to-many-americans-but-going-in-person-remains-more-popular>
- Rigel, P. D., Batuş, D., Yücedoğan, Y., & Çoban, B. (2005). *Kadife Karanlık - 21. Yüzyıl İletişim Çağını Aydınlatan Kuramcılar* (2. b.). Su Yayınevi.
- Stark, R. (1996). *The Rise of Christianity: A Sociologist Reconsiders History*. Princeton University Press.
- Şişman, N. (2017). *Dijital Çağda Müslüman Kalmak* (1. b.). İnsan Yayınları.
- Tekin, M. (2020). *Devlet Dini Gruplar ve Toplum*. İstanbul Türk Ocağı Yayınları.
- Toffler, A. (2008). *Üçüncü Dalga, Bir Fütürist Ekonomi Analizi Klasiği*. (S. Yeniçeri, Çev.) Koridor Yayıncılık.
- Tönnies, F. (2019). *Cemaat ve Cemiyet*. (E. Güler, Çev.) Vakıfbank Kültür Yayınları.
- Tulum, A. B. (2021). Sanal Sosyal Ağlar ve Aidiyetler: Dijital Yerlilerin Sanal Sosyal Ağ Aidiyetleri (Malatya İli Örneği) Doktora Tezi.
- Ulusoy, E. (2020). Kimlik İnşası ve Politika Aktarımı. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 0(57), s. 325 - 342.
- Woodward, S., & Kimmons, R. (2019). Religious implications of social media in education. *Religion & Education*, 2(46), 271-293. <https://doi.org/10.1080/15507394.2018.1510249>
- Yalçınkaya, Z., & Cerrah, L. (2023). Tarikat/Cemaat Mensuplarının Gözünden Katılım Sebepleri ve Tarikat/Cemaat Ortamları. *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 16(2), 736-765.
- Yamaç, M. (2020). Sosyal Medyada Dini Topluluklar. *Kocaeli İlahiyat Dergisi*, 4(1), s. 101-122.
- YouTube (2012). *Çınaraltı*. <https://www.youtube.com/@cinaraltındayiz>
- YouTube (2013). *Hayalhanem*. <https://www.youtube.com/@hayalhanem>
- YouTube (2014). *Maksat114*. <https://www.youtube.com/@MAKSAT114>
- YouTube (2018). *Nur Söz*. <https://www.youtube.com/c/NURS%C3%96Z>
- YouTube (2013). *Sözler Köşkü*. <https://www.youtube.com/@sozlerkosku>